

ONTMOETING MET DE INSTITUTIONELE PSYCHOTHERAPIE

Marc Ledoux

Clinique de Cour-Cheverny, Château de La Borde
Raoul Claesstraat, 1 bus 20, B-3000 Leuven
Tel.: ++32/(0)16 30 91 07

Samenvatting: Het pathische, dat alle praktijk fundeert, maakt hen los van een thematische, doelgerichte en te evalueren realisering. Het maakt deze tot een proces dat zich voortdurend transformeert in zeer uiteenlopende initiatieven, gedragen door een pathisch continuüm, zoals het onthaal, het tijd nemen en polyfonisch gekleurde ontmoetingen. Op deze wijze poogt institutionele psychotherapie zich telkens vorm te geven te midden van een op zichzelf gesloten zorgsysteem.

Sleutelwoorden: Pathische, Tijd, Transformatie, Polyfonie, Geschieden.

Ontvangen: 21 juli 2008; **Aanvaard:** 21 februari 2009.

Inleiding

Bij de ontmoeting met de institutionele psychotherapie (IP) stoten we op een meerzinnige term die velerlei betekenissen inhoudt. We kunnen ze samenvatten onder de logica van *het onmogelijke*. Wanneer het onmogelijke mogelijk wordt dan verglijdt de IP in een reeks theorieën en praktijken die als model naast andere theorieën functioneren. Wanneer het onmogelijke echter als onmogelijk begrensd blijft dan kan de IP zich als beweging voor een ethische antropopsychiatrie profileren.

In deze bijdrage zullen we een doorlichting geven van hoe de IP zich in België een weg baant doorheen de spanning tussen het onmogelijke en het mogelijke. Uit deze spanning verschijnen ten eerste de ontdekking van het pathische, ten tweede het "in vorm brengen" (*Gestaltung*) van de pathische dimensie van IP en ten derde een aantal dimensies die het pathische kristalliseren zoals het onthaal, de polyfone stijl, de crisissen en hun transformaties.

1. *Ontdekking van het pathische*

In mijn doctoraal proefschrift *Op zoek naar de rest*, gewijd aan een genealogisch onderzoek van het psychiatrisch vertoog stootte ik op een restcategorie van menselijk lijden dat doorheen alle reglementering, organisatie, zorgverstrekking en management ongrijpbaar bleef (Ledoux, 1980). Deze categorie gleed weg in strategieën van overleven enerzijds individueel anoniem en anderzijds collectief door middel van mechanismen van insluiting door uitsluiting en uitsluiting door insluiting (Ledoux, 2004). Na mijn vertrek naar de kliniek *La Borde* eerst met een beurs in 1981 en daarna met een werkcontract in 1983, met de mogelijkheid in België te blijven doorwerken onder de vorm van seminars en intervisies, bleef mij dit ongrijpbaar deel van het menselijk lijden passioneel bevragen. Vlug (vanaf 1984) vond deze bevraging een affiniteit met een aantal mensen die op hun beurt soms machteloos radeloos of actief zoekend geraakt waren. Dit passieoneel geraakt zijn door de menselijke beproeving is een daadwerkelijke ontplooiing van het pathische in het menselijk bestaan. Etymologisch teruggaand op het Griekse werkwoord Πασχεω (beproefd worden) richt het pathische zich op de mogelijkheid in de mens geraakt te worden, persoonlijk, zonder meer, zonder waarborg en in zijn ontvankelijkheid hiervoor zeer actief.¹

Leergroepen

Leren door de beproeving: dit leidmotief van het pathische had reeds zijn wortels in het adagio van Aeschylus Πατει Μαθος (laat u onderwijzen door wat u raakt).² Jacques Schotte heeft aangetoond dat de term ervaring vanuit het de Duitse term *Erfahrung* de betekenis in zich draagt van *te leren uit al het wedervaren dat iemand meemaakt*. Daarom hebben we ons vanaf het begin verzameld om te leren uit de ervaring die een aantal mensen hebben neergeschreven. De *parti-pris* voor en de keuze van een aantal auteurs en hun werk steunden vanaf

1. Viktor von Weizsäcker (2005 [1953]), een Duitse internist en ontwerper van een medische antropologie, heeft in zijn laatste werk *Pathosophie* de dimensies van het pathische in een logisch pentagram samengebracht. Dit pentagram bestaat uit de pathische werkwoorden die persoonlijk in de modale vorm vervoegd worden: kunnen, mogen, durven, moeten, willen, zullen. Jacques Schotte (1984) heeft in zijn cursus *Une pensée clinique, l'œuvre de Viktor von Weizsäcker* het thema van het pathische in zijn verschillende lagen uiteen gezet.

2. Dit was jarenlang de titel van een collectie bij de uitgever Nauwelaerts waarin onder andere het onderwijs van Leopold Szondi toegankelijk werd voor Franstalige lezers. Zie Szondi (1979).

het begin op deze dimensie van de pathische ervaring. Op die manier ontstonden er leergroepen onder de vorm van verspreide werkgroepen, een doorlopend seminarie over IP in het psychiatrisch centrum Bierbeek, toegankelijk voor iedereen die wil en kan geraakt worden. Zo wordt er geleerd uit het werk van Jean Oury, François Tosquelles, Henri Maldiney, Maud Mannoni, Jacques Lacan, Sigmund Freud, Pierre Delion, Françoise Dolto, Giorgio Agamben, Jacques Schotte, ... We staan even stil bij een aantal auteurs om hun pathisch belang aan te geven en hun blijvende aanwezigheid te onderlijnen en ze niet te recupereren als auteurs met een bepaalde theorie waarvan het nuttig is ze te leren kennen naar gelang de omstandigheden. François Tosquelles leert ons dwars doorheen alle kaders en geplogenheden de kern van het menselijk lijden en ziek zijn eenvoudig, trefzeker en speels te raken vanuit zijn eigen engagement. Jean Oury leert ons ten eerste waarover het werkelijk gaat en ten tweede hoe ingewortelde vanzelfsprekendheden te ontmaskeren en in beweging te brengen. Henri Maldiney roept ons op om steeds verder het pathische samen met andere bestaansvormen te denken in het licht van verscheurende bestaanswijzen. Sigmund Freud laat ons de onbewuste logica ontdekken en Jacques Lacan houdt niet op te waarschuwen voor het tot fetisj maken van de psychoanalyse in al zijn incarnaties en reglementeringen. Jacques Schotte biedt ons een antropopsychiatrie aan waarbij de ziektecategorieën voortdurend in dialoog met de existentiële bestaansvormen van de mens gedacht worden. Maud Mannoni en Françoise Dolto tenslotte, getuigen van de werkzaamheid van dit alles en vooral van hoe zij weerstand bleven bieden tot op het meest persoonlijke, archaische niveau.

Tijd nemen

Horace Torrubia, een bezielende figuur uit de IP, beweerde altijd de weerstand tegen de beweging van IP te respecteren. Het respecteren van de weerstand manifesteert zich onder andere in de tijd. Wanneer we de tijd pathisch benaderen dan ontplooit zich de tijd in de dimensies van de duur, het wachten, het geduld en het hernemen.

De tijd als duur, als verloop (de tijd loopt) laat ons toe ons niet overhaast op te stellen en de tijd te nemen voor de vraag: Waarom (niet in de oorzakelijke zin maar in de zin van *met het oog op*) wordt IP argwanend, soms bedreigend ervaren en blijft men er vaak onverschillig tegenover?

De tijd als wachten, niet op iets of iemand maar op het onverwachte, laat toe dat mensen onverwacht kunnen geraakt worden door de ongrijpbare rest van het lijdend ziek zijn. Dit geraakt zijn kan hen iets *doen* en het houvast aan het vanzelfsprekende zorgaanbod in vraag stellen.

Dit laatste vraagt geduld, dulden dat de zorg zich ook in een brede economische en bureaucratische logica insluit en geduld om het in een andere logische structuur op te bouwen. Deze opbouw vraagt steeds de basisconcepten te herhalen of beter, te hernemen.

De tijd die duurt en loopt wordt geritmeerd door het hernemen van de fundamentele uitgangspunten en een steeds hernomen institutionele analyse van zowel de bureaucrativering van de zorg als de weerstand tegen IP.

Ruimte afbakenen

Doorheen de tijd die duurt hebben een aantal mensen in het globale veld van de gezondheidszorg grenzen aangebracht door *plaatsen* af te bakenen en iets open te houden voor de opbouw van een actieve IP. Los van de chronologische tijd geven we een vijftal voorbeelden. Ze zijn zo gekozen omdat ze telkens op een ander manier plaatsen afbakenen. Deze verschillende manieren geven ons een beeld de onderscheiden manier waarop deze opbouw zich kan profileren.

In 1982 richtten een aantal mensen de voorziening *Albe* op in Kapellen bij Antwerpen. Waarom? Met welk perspectief voor ogen? Sinds een aantal jaren werd men geconfronteerd met de dwaaltocht van de ongrijpbare rest bij de mentaal gehandicapten. Vanaf het ogenblik dat de handicap een specifieke gedragseenheid en opvoedkundige eenheid werd, werden er specifieke voorzieningen opgericht buiten de psychiatrische ziekenhuizen. In deze homogene leefgroepen werd men vlug geconfronteerd met het onleefbare psychische lijden en kwam men terecht in een heen-en-terugbeweging van en naar het psychiatrisch ziekenhuis. Om halt te roepen aan die verscheurende bewegingen hebben een aantal mensen na een aantal omwegen een plaats (*Albe*) opgericht om een globale en heterogene zorg aan te bieden. Sinds vijftientig jaar blijven ze steeds waakzaam en actief om deze logica van zorg dragen voor verder op te bouwen (Rimaux, De Vree, Hillen, Janssens, Leonard, Van Dun, & Wynter, 2009).

Eveneens sinds vijftientig jaar hebben mensen *La traversière* in Nijvel opgericht. Geconfronteerd met de sedimentering van ongrijpbaar lijden omwille van veralgemeende ziekenhuismechanismen

hebben ze een erkenning gekregen als dag- en nachtziekenhuis om de pathoplastie (symptomen als gevolg van schadelijke invloeden van het milieu waarin men verblijft) aan te pakken en op die manier een plaats aan te bieden waar het endogene archaische lijden kan bestaan.

Terwijl *Albe* en *La Traversière* zich georganiseerd hebben aan de rand, pogen *De Klip* (Guislain, Gent) en *AP* (dienst Algemene Psychiatrie, Bierbeek) middenin het psychiatrisch ziekenhuis een klimaat voor de opbouw van IP te creëren. Doorheen de jaren zijn ze een lerende ervaring van hoe broos en lastig het is om weerstand te bieden.

Sisyphus in Sleidinge poogt als groep transversaal doorheen alle geledingen van het ziekenhuis een aantal plaatsen en initiatieven op te richten om alle betrokkenen bij het ziekenhuis elkaar te laten ontmoeten en *iets* teweeg te brengen.

Lerende uit deze ervaringen hebben wij vanaf 1990 besloten om een platform te creëren waarop men elkaar kan ontmoeten om gewoon uit te wisselen, initiatieven bij elkaar te brengen en een werktuigendoos te maken.

2. *Het in vorm brengen van de beweging van IP*

Het samengestelde werkwoord "in vorm brengen" als benaderende vertaling van de Duitse term *Gestaltung*, legt de klemtoon op het proces van iets dat vorm krijgt en niet op het resultaat. Het gaat niet om iets dat afgewerkt voor ons ligt, zichtbaar objectief is en kan geëvalueerd worden. Het gaat om een proces dat zich voltrekt in zijn voortdurend geschieden (*Geschiedlichkeit*). Dit proces willen we volgen, gestroomlijnd in enkele belangrijke thema's en data. Deze laatste slaan niet zozeer op juist gesitueerde tijdstippen, dan wel op belangrijke inschrijvingen die een effect ressorteren.³

Het platform

Geïnspireerd door reeds bestaande structuren besloten wij dit proces niet in een gesloten organigram voor te stellen maar in een broos, telkens voorlopig en open platform te laten verlopen. Broos, voorlopig en open opdat het telkens zou kunnen veranderen naargelang van wat zich voordoet en opdat het aansluiting zou kunnen vinden bij reeds

3. Voor het onderscheid tussen een datum als tijdstip en een datum als persoonlijke inschrijving ("ça fait date") verwijzen we naar het boek *Schibboleth* van Jacques Derrida (1986). Daarin bespreekt hij een aantal belangrijke data in de poëzie van Paul Celan.

bestaande, vooral Franse, structuren. Het platform bestaat uit drie gehelen. Een eerste geheel wordt gevormd door de stuurgroep. Ongeveer om de drie maand komen mensen samen om na te denken over wat de beweging van IP inhoudt, om richtingen en collectieve strategieën uit te vinden en om algemene afspraken vast te leggen. Deze stuurgroep richt zich tot iedereen die op één of andere manier geïnteresseerd is en hij is zodanig open dat we telkens opnieuw moeten hernemen wat de plaats van IP binnen het veld van de zorg is. Een tweede en derde geheel wordt gevormd door de elkaar doorkruisende onderscheiding tussen de instantie van de therapeutische clubwerking en de culturele instantie. De therapeutische club is deze instantie die binnen de zorgvoorzieningen activiteiten organiseert door paritaire comités van patiënten en personeel. Gespiegeld aan de Franse context hebben we helaas in België niet de juridische mogelijkheid om autonome vzw's binnen de voorzieningen op te richten waardoor er een steeds basale afhankelijkheid blijft bestaan van de verschillende directies van de zorgvoorzieningen en dat clubmogelijkheden steunen op de willekeurige medewerking van de directies. Binnen IP worden de clubinitiatieven besproken, gestimuleerd, gecoördineerd en telkens in hun oorspronkelijk perspectief geplaatst. Het hernemen van dit oorspronkelijk perspectief maakt deel uit van de culturele instantie namelijk alles wat te maken heeft met het doordenken van de uitgangspunten van IP en met het scheppen van ontmoetingspunten om dit doordenken met elkaar uit te wisselen. De stuurgroep zorgt ervoor dat alles open blijft onder andere door contact en aansluiting te blijven houden met de internationale vereniging *Les Comités Hospitaliers de la Croix Marine* wat de therapeutische club betreft en met *La Fédération Internationale des Inter-Associations Culturelles* wat de culturele dimensie betreft. Door het feit dat deze structuur met zijn drie gehelen goed werkte hebben wij in maart 2003 de statuten van een vzw neergelegd. Op dit platform brengen we dagdagelijks de uitgangspunten van IP in vorm. Dagdagelijks betekent dat er altijd ergens mensen hiermee bezig zijn. We zullen nu zien waarmee en hoe we hiermee bezig zijn.

Onthaal, Polyfonie en Ontmoeting

Het onthaal is de rode draad die doorheen alles wat er gebeurt loopt. Het zorgt ervoor dat datgene wat zich rond mij afspeelt de zin van een omhulsel krijgt. Dit omhulsel creëert een klimaat van erbij te horen zonder gereguleerde voorwaarden en een klimaat van veiligheid. Deze verandering van rondom in omhulsel vertaalt zich in

eenvoudige rituelen en in collectieve strategieën. Bij elke bijeenkomst stelt men zich aan de andere voor, haast anoniem (Uw voornaam? Waar komt u vandaan?), zoals het kind in *Les Maisons Vertes* wordt ontvangen. Regelmatig nodigen voorzieningen mensen van IP uit om hun eigen voorziening en werking voor te stellen, met als effect dat de gast die ontvangt de gast wordt van degene die ontvangen wordt.⁴ Dit open omhulsel laat toe dat het eenvoudig is om het woord te nemen en met humor. Soms klinkt het wat chaotisch of nutteloos maar telkens zijn we verrast wanneer sommigen het voor de eerste keer meemaken dat er een structuur van meerstemmigheid klinkt. Onlangs nam een Belgische geneesheer werkzaam in *La Borde* deel aan de stuurgroep. Achteraf zei hij dat hij verrast was door de sfeer van eenvoud, de passionele kracht in het werk en dat hij het gevoel had er al jaren bij te horen. Iemand anders die op *intake* ging in een voorziening die er zorg voor draagt de uitgangspunten van IP basaal te vrijwaren zei dat hij verrast was door het onthaal. Bij elke *intake* in verschillende ziekenhuizen hoorde hij telkens wat er niet kon en mocht en hier, zo zei hij, spreekt men over mogelijkheden. De eenvoud, het erbij horen en de dimensie van de mogelijkheid zijn noodzakelijk om datgene waar het uiteindelijk om gaat te kunnen verwerklijken: dat mensen elkaar kunnen ontmoeten, toevallig, bij verrassing en zonder veel woorden. Het hele bouwwerk van IP construeert zich tenslotte om dat mogelijk te maken en toch is dat zo moeilijk. Is ontmoeten in die zin dan een gevaar voor mijn opgebouwde integriteit. Wanneer een ontmoeting iets raakt en effect heeft betekent zij dan een omwenteling voor de zorgsector? Waarschijnlijk, want de kwaliteitszorg is juist gericht op het uitschakelen van het toeval, de verrassing en het woordeloze. In die spanning leeft de beweging van IP en ontplooit ze zich in en doorheen crisissen.

In crisis

In zijn werk *Gestaltkreis* omschrijft Viktor von Weizsäcker (2005 [1940]) crisis als *actueel niets en potentieel alles*. Overwoekerd, verstikt en geïsoleerd door de economische machtsbelangen, de administratief-juridische reglementeringen en de objectief-wetenschappelijke geneeskunde zijn we *niets*, kunnen en mogen we niets en worden we afgedaan als een voorbijgestreefde, nostalgische en naïeve groep van

4. De wederkerigheid van de gast wordt ontwikkeld in het boek *De l'hospitalité* van Derrida (1997).

mensen. Wanneer deze constatering en deze commentaren ons raken dan heeft dit als effect dat de pathische dimensie van het primordiale durven en het bereidwillige willen geraakt zijn. Durven we nog? Zijn we nog bereid te willen? Alleen een *beslissing* kan dit actuele niets gemedieerd in het durven en het willen, ombuigen naar het potentiële alles, dit wil zeggen naar het onmogelijk mogelijke. En die beslissing hernemen we telkens, zowel institutioneel als persoonlijk. Institutioneel door gezamenlijk niet op te houden transformaties door te voeren. Persoonlijk door zich te bevragen van hoe de bijzonderheid van elke betrokkene (zijn singulariteit) kan verschijnen. In de concrete transformaties van ons werk moet de bijzonderheid van elkeen primordiaal zijn.

Daadwerkelijke transformaties

Het werk transformaties door te voeren betekent dat we in de plooiën van de "kwaliteitszorg" ruimten en activiteiten organiseren die een vernieuwend effect kunnen hebben. Dit vernieuwend effect meet zich bijvoorbeeld aan een andere manier van spreken, aan een anders durven kijken naar vervreemdende situaties en aan het zich engageren in nieuwe initiatieven.

Hoe gaan we te werk om dit vorm te geven, uitgaande van ieders bijzonderheid? Dit laatste betekent heel concreet dat een voorstel van één iemand (om bijvoorbeeld iets te doen) ook gezamenlijk wordt uitgevoerd. We geven enkele voorbeelden op het niveau van de ruimte en de activiteiten.

Om studiedagen en clubbijeenkomsten te organiseren, kiezen wij voor plaatsen die zich aan de rand bevinden van wat Castoriadis *imaginaire instituten* noemt. We kiezen dus niet voor universitaire plaatsen of gekende conferentie- en seminarieruimten. We kiezen voor een zaal in een psychiatrisch ziekenhuis (Beernem, Sleidinge, Bierbeek, Guislain,...), voor een culturele plek met een geschiedenis (De Romaanse Poort in Leuven), een klooster (Vaalbeek) of een uitgesloten plek vol revolterende miserie (Doel), voor Albe of *le bois des rêves* in Ottignies, het Cultureel Centrum De Borre in Bierbeek. De ruimten zijn niet alleen aan de rand maar schrijven zich in de symbolische instituten in.

De activiteiten zijn zeer gevarieerd en deze variaties zijn gedragen door een meervoudige overdracht. De ene activiteit draagt zich over naar een andere. Aldus wordt er tussen beide activiteiten door een zekere affiniteit een band gecreëerd.

Theaterproducties (in hun voorbereiding en voorstelling) doorkruisen de hele werking. Sinds vele jaren organiseert Albe jaarlijks een theatervoorstelling en *les Planches Labordiennes* doorkruisen met hun voorstelling België.

In het Leuvense wordt transversaal een schilderatelier georganiseerd door iemand uit de dienst thuiszorg.

Er werd een studiedag gewijd aan twee films van Nicolas Philibert (*La moindre des choses, Être et avoir*) in aanwezigheid van de cineast en een aantal acteurs uit *La Borde*.

Het tijdschrift IP nodigt de mensen uit verder contact te nemen met de beweging en dit contact laat zich nu verzamelen in een zich opbouwende bibliotheek. Er staat een voortgezette opleiding op stapel.

Regelmatige bijeenkomsten in verschillende inrichtingen bereiden een jaarlijkse of tweejaarlijkse clubdag voor.

Dat al deze initiatieven een transformatie beogen, blijkt onder andere uit wie en welke voorzieningen zich uit deze activiteiten uitsluiten. De vraag naar deelname wordt door de directies om allerlei redenen geweigerd.

Deze weigeringen interpreteren we, ietwat megalomaan, als een reactie op iets dat hen raakt, waardoor het durven, willen en kunnen verder kan bestaan.

Encounter with Institutional Psychotherapy

Summary: The pathic, which is fundamental to all practice, releases this practice from a thematic, goal-directed and measurable realisation. It turns practice into a process that is continuously transforming itself in a wide variety of initiatives which are supported by a pathic continuum, like reception, taking time and polyphonic-tinged encounters. In this way Institutional Psychotherapy tries to take shape within a care system that is, in and of itself, closed.

Key words: The Pathic, Time, Transformation, Polyphony.

Bibliografie

- J. Derrida (1986), *Schibboleth, Pour Paul Celan*, Paris, Galilée.
- J. Derrida (1997), *De l'hospitalité*, Paris, Calman-Lévy.
- M. Ledoux (1980), *Op zoek naar de rest, Genealogisch onderzoek van het psychiatrisch discours*, doctoraal proefschrift Sociale Wetenschappen, KUL.
- M. Ledoux (2004), *Waar zijn we toch mee bezig? Institutionele Psychotherapie in weerstand en dialoog met de kwaliteitspsychiatrie*, Leuven, Literarte.
- E. Rimaux, S. Bal, G. De Vree, W. Hillen, G. Janssens, T. Leonard, L. Van Dun, & S. Wynter (2009), Het dagelijkse werken in een tehuis voor niet-werkenden: Een constant zoekproces, *Psychoanalytische Perspectieven*, jg. 27, nos. 1-2, pp. 107-120.

- J. Schotte (1984), *Une pensée clinique, l'œuvre de Viktor von Weizsäcker*, onuitgegeven cursus, Louvain-la-Neuve.
- L. Szondi (1979), *Introduction à l'analyse du destin, tome I & II*, Leuven-Parijs, Nauwelaerts.
- V. von Weizsäcker (2005 [1940]), *Gestaltkreis, Gesammelte Werke, Band IV*, Frankfurt-am-Main, Suhrkamp.
- V. von Weizsäcker (2005 [1953]), *Pathosophie, Gesammelte Werke, Band X*, Frankfurt-am-Main, Suhrkamp.